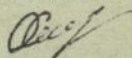

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

СЕМЕНІК Олег Анатолійович

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОЇ СИНОНІМІЇ В ХУДОЖНЬОМУ
МОВЛЕННІ /НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ М.БУЛГАКОВА,
М.ЗОЩЕНКА, І.ІЛЬФА ТА Е.ПЕТРОВА/

10.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ОДЕСА - 1993

№ 26.508

Робота виконана в Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О.С.Пушкіна

- науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент МАЛАКІЙ Володимир Миколайович
- Офіційні опоненти :
  - доктор філологічних наук, професор ДРОЗДОБЕСЬКИЙ Володимир Петрович
  - кандидат філологічних наук, доцент БОУДАРЕНКО Ірина Володимирівна

Провідна установа : Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні АН України

Захист відбудеться " 18 " лютого 1993 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.068.24.88 з філологічних наук в Одеському державному університеті ім.І.І.Мечникова /270015, м.Одеса, Французький бульвар, 24/26, ауд. І30 /

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Одеського державного університету.

Автореферат розісланий

" 8 " січня 1993 р.

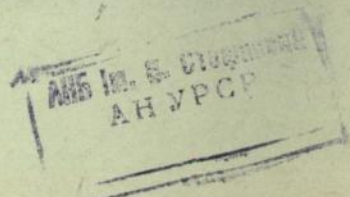
вчений секретар спеціалізованої ради, доцент

УМТ - ТХОР Неоніла Максимівна

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00825770 (Т)

У дослідженнях із синонімії лінгвісти намагаються обмежити коло лексичних одиниць, які мають право називатися синонімами, виробити чіткі критерії синонімічності. Але в мовленні, зокрема в художньому, слова набувають властивостей, за яких синонімічні відношення, що з'являються, не завжди відповідають межах нормативного визначення синонімів та взаємовідношенням між ними.

У художньому мовленні лексичні одиниці розширюють коло притаманних їм в узусі синонімічних комбінацій, проявляючи раніше не властиві для себе особливості. Це є одним з факторів поділу синонімів на мовні та мовленнєві.

Мовленнєва синонімія на рівні художнього мовлення, в свою чергу, неоднорідна та багатопланова, що зв'язано зі складною семантичною природою слова в тексті, дією естетичної функції та інших екстралінгвістичних та лінгвістичних факторів в системі літературно-художнього твору.

Необхідність комплексного розгляду сутності синонімічних відношень та функціонування синонімів в художньому мовленні зумовила актуальність дослідження, в якому розглядаються особливості вживання, естетичного функціонування і семантики синонімів в літературних творах 20-30-х років ХХ століття.

Між упорядкованістю синонімів в мові та їх мовленнєвим вживанням знаходиться сфера індивідуального, яка накладає особливий відбиток на синонімічні опозиції та ряди в мовленні. Останнім часом на перший план виходить завдання вивчати людський фактор в мові, мову в зв'язку з людською діяльністю, "людину в мові і мову в людині" /Караулов Ю.М./. У цьому плані дослідження індивідуально-авторського вживання синонімів є одним з елементів вивчення структури і змісту мовної особистості в художньому творі.

Робіт, які досліджували б мовленнєву синонімію, індивідуальне вживання синонімів не так багато, щоб можна було теоретично обґрунтувати своєрідне функціонування синонімів в мовленні на відміну від мовного рівня, визначити особливості синонімічного вживання в різних жанрах, зв'язок синонімічних відношень із специфікою авторського стилю та станом загальної лексичної системи даного періоду, аналізувати якість мови, яка створюється за допомогою синонімів і т.ін.

Серед наявних виділимо роботи Абрамова Е.І., Брагіної А.О., Винокура Г.О., Всеволодової М.В., Горбачевич К.С., Гришаніної Е.В., Зубової Л.В., Капацинської Е.Ф., Малирчук З.І., Ніколаєвої О.М.,

... в літературній мові ...

Неровні І.Н., Окраси Е., Прокуровської Н.А., Салькова В.Ф., Склид-по Л.Я., Черемісіна А.С.

У дослідженні робимо акцент на аналіз синонімів одного ряду в близькому контексті /в контактному оточенні/, що дозволяє точніше розглянути фактори, які впливають на виникнення синонімічних відношень.

Аналізуючи використання синонімів в творах одного жанру у конкретний історичний період, важливим вважаємо спостереження над індивідуальним та загальним у синонімічних системах творів різних авторів, об'єднаних загальним естетичним ідеалом свого часу. У цьому плані результати дослідження можуть розглядатися як аналіз принципів використання синонімів окремою особистістю, впливу лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів на синонімічні ряди в тексті і як один із аспектів вивчення процесів, що впливають на зміну характеру лексичних одиниць у мовленні.

Проблема синонімії є одним з аспектів зв'язку мови та мовлення. Значення синоніма, синонімічного ряду поєднує в собі суспільну людську свідомість, що дозволяє вдосконалювати процес пізнання дійсності. Розуміння тісного взаємозв'язку проблеми значення з процесом пізнання позамовної дійсності лежить в основі нашого дослідження.

Мета дисертації – встановлення семантичних та естетичних особливостей лексичної синонімії в мові художніх творів сатирично-гумористичного жанру 20–30-х років ХХ століття.

Мета дослідження зумовила вирішення таких задач:

- визначення особливостей взаємовідношень членів синонімічного ряду в контексті художнього твору сатиричного жанру;
- встановлення ролі семантичних і стилістичних конотацій слів-синонімів в художньому мовленні в цілому та в індивідуально-авторському стилі письменників зокрема;
- визначення впливу контексту на синонімічні відношення ряду, взаємозв'язку контекстуального значення та семантичного зсуву в синонімах;
- виявлення окремого та загального в функціонуванні різних груп синонімів, у вживанні лексичних синонімів в різних індивідуально-авторських стилях;
- визначення побудови синонімічних рядів в текстах у зв'язку із загальним станом лексичної системи мови 20–30-х років;
- встановлення особливостей індивідуальних /особистих/ асоціативних зв'язків у синонімічних опозиціях.

Головна мета і задачі дисертації зумовили використання методів

дослідження: описового; елементів методики компонентного аналізу слова; стилістичного аналізу твору; естетичної інтерпретації індивідуально-стилістичних особливостей мови письменника; зіставного аналізу.

Матеріалом дослідження послужила мова творів сатирично-гумористичного жанру російської літератури 20-30-х років ХХ століття, інтерес до якої значно зріс в останні роки. Але цьому жанру присвячено не так багато спеціальних робіт, в яких би розглядалися особливості мови творів та функціонування лексичних засобів, в тому числі і синонімів, в художньо-естетичній тканині твору. В дисертації аналізуються синоніми з творів М.Зощенка, М.Булгакова, І.Ільфа та Е.Петрова. Для порівняння використовувався матеріал із творів інших письменників того часу - А.Платонова, Ф.Шмидта та ін. У творах цих різних за авторським стилем письменників, які писали в один і той же час, знайшли відображення процеси, які мали місце в лексиці мови радянської епохи.

В дисертації розглядаються синонімічні ряди, що функціонують в мінімальних та найближчих контекстах. У процесі роботи над матеріалом було відібрано більше 1000 синонімічних опозицій. Найбільш виразні з них подаються як ілюстративний матеріал. Крім того, були використані дані тлумачних словників та словників синонімів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що синоніми розглядаються на рівні індивідуального мовлення, специфічним різновидом якого є художнє мовлення. Аналіз синонімів в роботі проводиться на основі дослідження семантичної структури слова, яка розглядається як "діалектична єдність мовного та позамовного змісту" /Шмельов Д.М./.

Аналіз функціонування синонімів та синонімічних рядів проводиться з урахуванням лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Робиться спроба проаналізувати і знайти загальні для окремого літературного жанру і часового проміжку особливості синонімічної системи як одного з важливих факторів виразності мовлення.

Виділяються індивідуально-авторські особливості в використанні лексичної синонімії, образ автора розглядається як один з елементів змісту мовної особистості в художньому творі. Крім того, досліджуються семантичні перетворення в рядах контекстуальних синонімів, визначаються головні фактори, що впливають на ці семантичні перетворення. Розглядається роль конотативних семантичних і стилістичних відтінків та їх вплив на взаємовідношення між членами синонімічних рядів, на асоціативні зміни основного значення синоніма.

Аналіз синонімічних рядів в художньому тексті проводиться з

урахуванням естетичних закономірностей організації словесної форми художнього твору. Це дає змогу більш повно розглядати процес семантичного функціонування синонімів у художньому мовленні і визначити їх роль у вираженні ідейно-образної інформації. При аналізі враховується загальний стан лексичної системи мови даного періоду, соціальні процеси, які впливали на неї.

Теоретичне значення дослідження визначається спрямуванням на розроблення таких лінгвістичних проблем, як взаємозв'язок мови і мовлення, мови і суспільства, мови і особистості, комплексним підходом до аналізу синонімів з урахуванням мовних і поземовних факторів. Результати дослідження мають значення для подальшого вивчення природи синонімії і функціонування синонімів в мовленні, для з'ясування естетичної функції синонімів в художньому творі. Дані дисертації розширять уявлення про семасіологічний бік утворення синонімічних відношень у мовленні.

Практичне значення роботи. Дані, одержані в процесі дослідження, можуть використовуватися при вивченні мови письменників, лінгвістичному аналізі художнього твору, при вивченні шкільного і вузівського курсу лексикології, при читанні спецкурсів та проведенні спецсемініарів.

На захист виносяться такі положення:

1. У художньому тексті під впливом естетичних та інших екстралінгвістичних факторів може виникати зміна стилістичної маркованості та семантики членів синонімічних рядів, що приводить до прояву нових опозиційних відношень між окремими членами ряду.
2. У 20-30-ті роки під впливом соціальних процесів розширилася сфера синонічності деяких лексичних одиниць, відбулися зміни в складі синонімічних рядів, що знайшло своє відображення у вживанні синонімів у художньому мовленні.
3. Синонімічне вживання в творах, що досліджувалися, має специфічні особливості, зв'язані з ідеостилем письменників та жанром творів.
4. Сднів з особливостей лексичної синонімії в творах сатиричного жанру 20-30-х років можна вважати вживання контекстуально-мовленнєвих синонімів.
5. У групі контекстуально-мовленнєвих синонімів прояв синонімічності переважно зв'язано зі зміною семантичної структури слова, проявом асоціативного зв'язку між словами.

Апробація роботи. Основні положення дисертації доповідались на

науково-практичних конференціях молодих вчених /Кіровоград, 1990, 1991/, на Республіканській науково-практичній конференції "Актуальні питання вивчення у вузі методики викладання мови і літератури в школі"/Ніжин, 1990/, на обласній міжвузівській конференції "Твори для дітей і про дітей у вітчизняній та зарубіжній літературі"/Здеса, 1991/, на науково-практичній конференції "Актуальні питання лексикології"/Даугавпілс, 1991/, на Республіканській міжвузівській науково-практичній конференції "Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки та культури"/Рівне, 1991/, на конференції молодих вчених "Синонімія мовних одиниць"/Київ, 1991/, а також на звітних конференціях кафедр Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С.Пушкіна /1989, 1990, 1991, 1992/. Матеріали дисертаційного дослідження допов'далися на конференціях вчителів, використовувалися при проведенні лекцій і практичних занять з вузівського курсу лексикології

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, трьох глав, висновків та списку використаної літератури.

У вступі викладаються аргументи для обґрунтування вибору теми, визначаються її новизна та актуальність, вказуються мета та методика дослідження, мотивується наукове значення та сфера практичного застосування результатів дослідження.

У першій главі "Природа та функції синонімів в художньому мовленні" розглядаються деякі аспекти, зв'язані з визначенням поняття синоніма, виділенням критеріїв синонімічності, встановленням особливостей синонімічного ряду в художньому мовленні, а також ролі контексту та стану лексичної системи мови в процесі виникнення синонімічних відношень між словами. Особлива увага приділяється розгляду функцій синонімів у контексті творів сатирично-гумористичного жанру.

У сучасній лінгвістиці немає єдиної думки у визначенні синонімів, оцінці критеріїв синонімічності на різних рівнях мовної абстракції - на рівні мовної системи і на рівні мовлення. В.В.Виноградов, наприклад, відзначав, що в системі літературного твору можуть бути створені широкі і навіть несподівані контексти для синонімічного зближення дуже далеких за значенням слів, особливо в експресивно-іронічному та образному їх використанні.

Така можливість семантичного коливання слів відмічалась ще Г.Шаулем, який вказував на те, що значення, яке набуває слово в конкретному акті вживання не обов'язково повинно співпадати із зміс-

том, яке має слово згідно з узусом.

У першому розділі цієї глави розглядається питання про критерії синонімічності лексичних одиниць в мові і мовленні. У даній роботі такими критеріями визнаються: а/ заваємозаміна в одному і тому ж контексті без зміни змісту в цілому; б/ співвідношення з одним і тим же логічним поняттям; в/ упізнавання та семантичне зближення синонімів у процесі комунікації.

Враховуючи поділ синонімів на мовні і мовленнєві, у відношенні до синонімів в мовленні вважаємо можливим ширший підхід до розуміння особливостей синонімічних відношень. У сфері мовленнєвого вживання синоніми кожної групи розширюють коло притаманних їм можливостей.

У другому розділі розглядається взаємозв'язок контексту і синонімів. Внутрішньолінгвістичні умови вживання мовної одиниці утворюються із оточення її іншими одиницями і називаються мовним контекстом /див.: Кодухов В.І., Реформатський О.О./.

Контекст грає важливу роль для аналізу синонімів взагалі, а для мовленнєвих синонімів його роль ще підвищується, тому що він визначає ступінь семантичного перетворення синонімів, підлеглість денотативному значенню. Так, саме контекст сприяє прояву синонімічних відношень між словами разв'язати і расшнуровувати в уривку: "Тогда, сами разв'язывайте. Я вам же не мальчик мешки расшнуровывать" /М.Зоценко, Доктор медицини/. Під впливом контексту слово расшнуровувати зближується з домінантом ряду разв'язати. Контекстуальний зміст накладається на лексичне та граматичне значення, яке має синонім, на емоційні та інші відтінки. Для вживання синонімічних відношень контекст має вирівняти синонімічні відмінності до такої міри, щоб вони сприймалися як синоніми одного ряду, подібні до однієї домінанти.

Контекстна оточення може бути ближнім /контактним/ і віддаленим /дистактним/. В залежності від обсягу вирізняється мінімальний та максимальний контекст. Під мінімальним розуміємо словосполучення достатні для визначення змісту даного слова /або фразеологізму/, під максимальним - контекст, об'єднаний однією змістовою ідеєю. Крім цих термінів, використовуємо поняття найближчий контекст, розуміючи під ним період, в якому знаходяться члени синонімічного ряду.

У третьому розділі аналізуються загальні закономірності функціонування синонімічного ряду в контексті художнього твору. Синонімічний ряд являє об'єднання синонімів, в якому проявляються як властивості всього ряду в цілому, так і окремих його членів. Якщо для

мовних синонімів ряд знаходиться в достатньо стабільному стані, то мовленнєві синоніми необхідно розглядати в поєднанні, що виникає в контексті.

Четвертий розділ присвячений аналізу найбільш важливих художньо-естетичних функцій, які виконують синоніми в художньому мовленні в цілому і в творах сатирично-гумористичного жанру зокрема. Питання про роль синонімів у художньому тексті має важливе значення, так як це один з показників рівня художнього мовлення, важливий образний засіб. На основі матеріалу, який досліджується, виділяються такі функції синонімів: а/ уникнення тавтології; б/ уточнювання; в/ авторської оцінки; г/ характеризуюча; д/ стильової організації мовлення; е/ зіставлення; ж/ створення мовленнєвої експресії; з/ створення образності. Крім того, у межах сатирично-гумористичного жанру виділяємо функцію створення іронії або комічного ефекту.

У п'ятому розділі розглядаються синоніми, як засіб вираження оцінки. Синонімічний ряд являє собою об'єднання різноманітних елементів і цікавий тим, що носій мови, а в художньому творі - автор чи персонаж, має змогу вільно вибирати характеристику когось - чого - небудь, використовуючи різноманітну оціночну палітру ряду. Вибір необхідної оцінки залежить від комунікативної мети, яку ставить перед собою автор - донести інформацію до співбесідника чи вплинути на нього, диктує вибір синонімів з мовного ряду, оказіональних одиниць, якщо наявні члени ряду не відповідають заданим цілям. Наприклад, в опозиції машина - механическое корыто /А.Ільф, Е.Петров, Золотой теленок/ контекстуальний синонім відображає певну оцінку.

Аналіз синонімічних систем у досліджуваних творах дозволяє зробити висновки про те, що вживання синонімів у художніх творах 20-30 років має особливості, пов'язані з історичною зміною лексики, соціальними процесами того часу. Цим спостереженням присвячений шостий розділ першої глави. Результатом цих змін стали такі важливі для синонімії і побудови синонімічних рядів процеси, як зміна стилістичної маркованості слова, поява нового значення, перехід неосновного значення слова в основне і навпаки, зміна оцінки, що відображається у слові та ін. Так наприклад, слово сектор набуло нового неосновного значення, яке дозволило використовувати його як синонім до слова отдел. Слово жалованье застаріло і активно замінялось новим синонімом зарплата.

Для цього часу характерно залучення до синонімічних відношень

іншомовної лексики та елементів знижених стилів, у тому числі жаргонізмів та арготизмів. Все це знайшло відображення в досліджуваних текстах.

Друга глава "Особливості функціонування семантичних і стилістичних синонімів у художніх творах сатирично-гумористичного жанру 20-30-х років" присвячена найбільш важливим особливостям вживання синонімів вказаних груп у текстах творів. Ці особливості пов'язані з художньо-естетичною специфікою, авторським стилем творів та багатьма іншими лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами. У сфері мовленнєвого функціонування синоніми набувають нових конотативних відтінків, розширюють поле притаманного їм у мові застосування.

Деякі особливості вживання семантично тотожних та семантично близьких синонімів розглядаються в першому розділі другої глави. Визначаючи, що синоніми – це слова як близькі, так і тотожні за значенням, дотримуємося думки, що синоніми живуть диференційними відтінками значення /див.: Брагіна А.О., Євгенєва А.П./ . Естетичне значення синонімів, можливість виконувати в тексті різноманітні функції, беспосередньо пов'язані із здатністю синонімів створювати диференційні опозиції. І в цьому плані найменш "функціональними" є синоніми з тотожним значенням і стилістичною маркованістю, які знаходяться в опозиції тотожності.

У мовленні можуть імпліцитно виявлятися найтонші диференціюючі ознаки навіть семантично тотожних синонімів, що дозволяє розширити коло функцій, які вони виконують. Такі випадки привертають увагу, бо притаманні індивідуально-авторському використанню.

Характерною рисою авторського стилю М.Зощенка у вживанні синонімів є використання моделі "синонім + і + синонім". Можна виділити три варіанти такого вживання: 1. Поєднання сполучником і семантично тотожних синонімів; 2. Поєднання синонімів, диференційованих у відтінках значення; 3. Поєднання синонімів, які мають стилістичну диференціацію.

Ще О.О.Потебня відзначив, що поєднання синонімів за такою формулою надає їм нового значення. Так, наприклад, в уривку з оповідання М.Зощенка "Четыре дня" читаємо: "Германская война и разные там окопчики – все это, граждане, на нас сказывается, Все мы через это нездоровые и больные". Порівняємо значення слів-синонімів: нездоровый – "больной", больной – "страдающий какой-н. болезнью, нездоровый". Як бачимо, ці два слова граматично близькі за значенням. Поєднання їх

в одному мікроконтексті відповідає певним завданням: надає просторічний характер фразі, виявляє культурний рівень персонажу, відповідним чином відображає його емоційний стан і створює необхідний комічний ефект. Крім того, таке поєднання гранично близьких за значенням слів ніби віддаляє їх у семантичному плані. Слова в мовленні набувають імпліцитної диференціації. Те ж в парах: чужой и посторонний /М.Зоценко, Происшествие/; богатый и состоятельный /М.Зоценко, Голубая книга/ та ін.

Аналогічні випадки спостерігаємо і в групі стилістичних синонімів, де при близькій /іноді тотожній/ семантиці, синоніми відрізняються стилістичною маркованістю. Наприклад: "И вообще жил как последняя курица. По будням после работы ел и жрал" /М.Зоценко, Сильное средство/. Дія одного персонажа отримує дві різнопланові авторські оцінки. Важливу роль відіграє і розташування синонімів в контексті: нейтральний, а потім стилістично маркований синонім. Якщо поміняти їх місцями, зникає особливий виразний ефект.

В даному розділі розглядаються випадки, коли диференціальною ознакою, що лежить в основі опозиційних відношень, є особливість походження, сфери використання синонімів. Характерні в цьому відношенні пари: гостиница - отель /М.Зоценко, Спи скорей/, дом - коттедж /М.Зоценко, Много ли человеку нужно/, дорога - магистраль /И.Ильф., Е.Петров, Золотой теленок/ та ін., де є опозиція із запозиченим словом.

Інтерес становлять випадки, коли в парі стилістично тотожних синонімів з плином часу починають виявлятися диференційні ознаки, пов'язані з тим, що один з членів опозиції старіє і набуває у зв'язку із застарілим словом стилістичної та емоційно-експресивної маркованості. Пор.: тротвар - панель /И.Ильф., Е.Петров, Двенадцать стульев/, телеграмма - депеша /М.Булгаков, Мастер и Маргарита/ та ін.

У другому розділі розглядається вживання стилістичних синонімів в художньому мовленні 20-30-х років. Стилiстичні синоніми є найбільш поширеною групою лексичних синонімів у творах сатирично-гумористичного жанру. Під стилістичною маркованістю слова розуміємо не тільки його експресивно-емоційне /іронічність, зневажливість, вульгарність та ін./ або функціональне /просторічність, розмовність/ забарвлення, але й загальне ставлення до словникового складу літературної мови, як функціонуючої в даний момент лексичної системи /див.: виноградов В., Виноград Г.Г./.. Умовно можна поділити стилістичні синоніми в досліджуваних текстах на традиційні, стилістичні особливості яких були зак-

ріплені в живанні до моменту написання твору, і нові, які набули або змінили маркованість у період, коли ці твори були написані.

Зміни в лексиці 20-30-х років відобразилися на стилістичних опозиційних відношеннях між членами синонімічних рядів, розширивши їх можливості.

Стилістичні синоніми, як відомо, поділяються на внутрішньостильові та міжстильові. Виразнішими, більш значущими в контексті є, як показує матеріал, міжстильові синоніми. У близьких контекстах опозиція такого виду дозволяє повністю реалізувати відмінність синонімів, що зв'язано з їх стилістичною позначеністю. У мовленні опозиційні синоніми з яскраво вираженою стилістичною забарвленістю іноді сприймаються як слова з суттєвою відмінністю в семантиці, навіть якщо їх словникові тлумачення гранично близькі. Пор.: "А глаза, говорит, какие-то буркалы стали, а не глаза" /М.Зоденко, Грустные глаза/. В опозиції глаза - буркалы стилістичні властивості слів взаємодоповнюють їх семантичні об'єми, актуалізують імпліцитно закріплені за словами певні оціночні якості. Відбувається виразна актуалізація еспресивних відтінків значення, утворюється така ознака мовної одиниці, яку можна назвати "стилістичним значенням" /Винокур Т.Г./. Таким чином, для синонімів, які функціонують у художньому мовленні, можна вважати правильним твердження, що стилістичні конотації викликають смисловий зсув.

Як видно з матеріалу, серед стилістичних синонімів в досліджуваних творах переважають слова із зниженою забарвленістю. Це обумовлено, як правило, тим, що твори відображають соціальну та мовну атмосферу 20-30-х років, яка характеризується проникненням в мовлення стилістично знижених лексичних одиниць. Крім того, мовні одиниці такого плану мають, як правило, виразні емоційно-експресивні і оціночні властивості, що робить їх привабливими для використання в творах сатирично-гумористичного жанру. Показовий у цьому плані приклад з роману М.Булгакова "Мастер и Маргарита": "... Я услал ее в Воронеж, на родину, так как она жаловалась, что вы у нее отпуск зажилили". Цікаво, що в першому варіанті автор вживав отпуск не даете, але в останній редакції не даете було замінено більш експресивним словом зажилили.

У творах, в мові персонажів, нерідко розмовний або просторічний синонім пояснює значення нейтрального або книжного слова. Наприклад: "...хаживая за одной миленькой девушкой, он горячо влюбился, или, ска-

жем более проще, вторгся в нее"/М.Зощенко, Сирень цветет/.

Стилістичні синоніми завжди несуть додаткову інформацію про явище, дію, річ через призму сприйняття автора або персонажа. Так, в опозиції играть - пиликать /разг.пренебр./ другий член відображає відношення персонажа до гри музиканта. Те ж в парах рисовать - марать /М.Зощенко, Роза-Марія/, сочинить - накропать /И.Ильф, Е.Петров, Золотой теленок/ та ін. У деяких випадках можна спостерігати зміну експресивно-оціночних властивостей у стилістичних опозиціях синонімів, що використовується як особливий художній прийом. Наприклад: "Заведующий наш...ходит и нхает. Кажись, говорит, братцы, разит? Не токмо, говорим, Иван Федорович, разит, а прямо пахнет" /М.Зощенко, Бочка/. В опозиції пахнуть - разить /прост/ на рівні норми семантично інтенсивним, з виразною негативною оцінкою виступає слово разить. Але в контексті, завдяки особливій побудові конструкції, відбувається взаємна зміна оціночних властивостей синонімів, внаслідок чого нейтральне пахнуть стає експресивно забарвленим, а разить - нейтральним.

У третьому розділі розглядається вживання неологізмів радянського періоду у функції синонімів. Нові лексичні одиниці активно залучалися до синонімічних відношень, іноді набували невиправдано широкого застосування. Так трапилось зі словом элемент у значенні "человек, личность"/нов.разг./. Активне вживання слова элемент в такому значенні знайшло своє відображення в текстах творів. Пор.: бедняки - бедняцкий элемент. /М.Зощенко, Семейное дело/, люди - элементы /М.Зощенко, Сирень цветет/, труженик - трудовой элемент /М.Булгаков, Собачье сердце/ та ін. Як бачимо, синонімічне поєднання слова элемент в межах контексту достатньо широке. У більшості випадків при ньому завжди є означуване слово, з яким твориться словосполучення, котре допомагає зрозуміти, про що йде мова.

Розглядається вживання деяких мовних синонімічних рядів у текстах сатирично-гумористичних творів, так як найбільш повну картину змін в середині ряду і особливості окремих його членів можна спостерігати при аналізі конкретних рядів в цілій групі текстів. У роботі досліджуються ряди з домінантами лицо, умереть, убить, жена, женщина.

У третій главі "Семантико-стилістичні і контекстуальні синоніми в творах сатирично-гумористичного жанру" розглядаються синоніми семантико-стилістичної і контекстуальної груп. Використання цих синонімів займає особливе місце як у загальній синонімічній системі творів даного жанру, так і в індивідуальному стилі письменників.

У першому розділі розглядаються головні особливості семантико-стилістичної синонімії в творах художньої літератури 20-30-х років. В синонімах цієї групи тісно зв'язані семантичне і стилістичне значення, що посилює їх експресивні і оціночні якості. Серед семантико-стилістичних синонімів в текстах виділяється значна група дієслів. Об'єднуючись в контексті, ці синоніми сприяють виразнішому опису явища або процесу. Наприклад, в уривку: "И они побежали по улице, расталкивая прохожих локтями. Впереди шествовал Кай Юлий. За ним поспешали женщина-мужчина и человек-собака. Позади всех плелся развенчанный вице-король..." /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/ домінанта побежали найбільш точно передає значення ряду. Інші члени - індивідуалізовані дієслова - характеристики із семантичною та стилістичною диференціацією. Синонімічні ряди такого типу характерні для стилю І.Ильфа та Е.Петрова. Наприклад: шел - неся - прыгал; шел - тащился /И.Ильф, Е.Петров, Золотой теленок/; шел - полз /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/ та ін.

Іскравим прикладом використання характеризуючої функції та функції створення мовленнєвої експресії є ряд сказать - лепетать - воскликнуть - закричать - проскрежетать - возопить /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/. Розвиток дії в епізоді спрямовується побудовою синонімічного ряду.

Відомо, що на окреме значення багатозначного слова накладають відбиток всі існуючі значення /див.: Вандрієс Ж., Пешковський А.М./ . Такі імпліцитні відтінки значення конкретного ЛСВ, які присутні в свідомості носіїв мови, відіграють важливу роль при вживанні тієї чи іншої лексичної одиниці, так як розширюють коло її художньо-естетичних функцій в мовленні, надають слову образного змісту.

Особливий інтерес викликає використання багатозначних слів як синонімів. Як член синонімічного ряду таке слово реалізує свій зміст в опозиції з домінантом або іншим його членом. Так, наприклад, у фрагменті з роману М.Булгакова "Мастер и Маргарита" стан персонажа відображається в тому, як він вимовляє слова: выговорил, прохрипел, произнес, проскулил, пискнул. Як бачимо, три члени ряду: прохрипел, проскулил, пискнул передають "якість" мовлення, дякуючи імпліцитним відтінкам, пов'язаним з їх основним значенням, присутнім в мовленні, в свідомості носіїв мови. Використання багатозначних слів у переносному значенні як синонімів характерне для стилю М.Булгакова. Пор.: прошипеть - прошептать /Мастер и Маргарита/; крикнуть - взреветь ;

закричати - завийти; сказати - отляти - гавкнати /Собацьє серце/
та ін.

Нові соціальні перетворення, тотальна політизація та ідеологізація, які активно впроваджувалися в 20-30 роки, знайшли відображення не тільки в зміні стилістичної маркованості слова, але й зачепили їх семантику, сферу використання. Деякі слова, раніше стилістично або семантично обмежені в синонімічних зв'язках, отримали значно більше поширення. Інтерес у цьому зв'язку викликає оповідання І.Іль'їна та Е.Петрова "Разговори за чайним столом", де в синонімічні відношення вступають слова клас - група /нов./ та учить - пропагандувати /прост. нов./. В мові персонажів знаходять відображення активне проникнення в мовлення "канцеляриту". Пор.: обсуджати - вентиліровать /М.Булгаков, Мастер и Маргарита/, уволить - вычистить /И.Ильф, Э.Петров, 1000 и один день/ та ін. Широке розповсюдження в мовленні 20-30-х років набули також і своєрідні безособові номінації типу: людской состав, человеческая единица, які використовувались в публічних виступах, офіційній документації, періодиці. Вони активно вживались як синоніми. Пор.: люди - людские кадры /М.Зоценко, Голубая книга/; человек - человеческая единица /М.Зоценко, Горе от ума/ та ін.

У другому розділі звертається увага на особливості контекстуальної синонімії в художніх творах 20-30-х років. Синоніми цієї групи набули широкого розповсюдження в творах сатирично-гумористичного жанру. У свій час Л.З.Щерба звернув увагу на те, що розгорнута літературна мова становить собою досить складну систему більш чи менш синонімічних засобів вираження, так чи інакше співвідносних один з одним. Не вступаючи синонімами в мові, деякі лексичні одиниці завдяки умовам, які виникають у мовленні, мають змогу вступити в синонімічні відношення, які називаються контекстуальними. З основи явища контекстуальної синонімії лежить семантичне перетворення та асоціативне зближення синонімів. У дисертації визначаються гносеологічні і лінгвістичні фактори, які лежать в основі семантичного перетворення слів. Семантичне перетворення членів синонімічних рядів ґрунтується на асоціативній природі знаку і семантичній відкритості слова. Головним екстралінгвістичним фактором, який сприяє контекстуальній синонімії, можна вважати неадекватне відображення об'єктивної дійсності в мовленні автора або персонажа.

При виникненні синонімічних відношень між контекстуальним синонімом та іншими членами ряду відбувається перерозподіл сем в структурі семем, в їх ієрархії, коли перигерійні семі займають позиції гіпо-

сем завдяки контекстуальній актуалізації. Так, наприклад, в ряду комнати - пенали - щели на перше місце виходять ознаки, зв'язані з темою контексту. "Комнати були схожі на пенали ... В ответ на это во всех пяти пеналах завозились и загадели ... Все банерное сооружение затряслось и конcessionеры проникли в Колькину щель ..." /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/.

Контекстуальна співвіднесеність виводить на перший план такі семі слів пенал і щель як 'продолговаты', 'узкий'.

Важливу роль в контекстуальній синонімії відіграє асоціація з домінуючим поняттям. Наприклад: "Но часам к девяти в разных концах города замурлыкали, засопели, засвистали оркестры" /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/. Ложний із синонімів знаходиться в опозиції до імпліцитно присутньої домінанти заиграть. В значенні слів можна виділити елементи, які дозволяють визначити метафоричну сутність порівняння, закладену в цих словах-синонімах. Контекстуальним синонімам притаманна більша або менша ступінь метафоричності, яка робить їх виразним художньо-естетичним засобом у порівнянні з іншими групами. Контекстуальна синонімія демонструє широкі можливості семантики, які вміло використовувать майстри слова. Творча уява створює необхідні оригінальні порівняння. Так, наприклад, у М.Булгакова: "Проще, конечно, было бы броситься под трамвай на той улице, в которую входил переулок. Издали я видел эти наполненные светом, обледенелые ящики и слышал их омерзительный скрежет..." /Мастер и Маргарита/. В синонімічній парі трамвай - ящик реалізується асоціація за зовнішнім виглядом.

Деякі з контекстуальних синонімів у художньому мовленні мають пародійний характер, відображають певні явища в мові і суспільстві тих років. Наприклад: церковь - культсекция /М.Зощенко, Голубая книга/; вертуши - религиозники /М.Зощенко, Живые люди/ та ін.

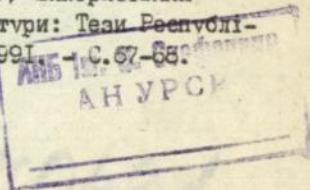
Особливістю мовленнєвої синонімії можна вважати відношення по типу рід - вид, які в індивідуально-авторському вживанні виконувать особливі естетичні завдання. Наприклад: лошадь - робкое животное /И.Ильф, Е.Петров, Двенадцать стульев/; орел - дерзкая птица /там же/, бутерброд - пища /И.Ильф, Е.Петров, Золотой теленок/; фотография - продукция /М.Зощенко, Фотокарточка/ та ін.

У висновках підбиваються підсумки роботи і викладаються основні положення. Використання мови в естетичній функції приводить до прояву нових якостей синонімів у мовленні. У художньому тексті може відбуватися зміна стилістичної маркованості і семантики членів синонімічних

рядів, яка дозволяє проявлятися новим опозиційним зв'язкам між синонімами. Важливу роль у функціонуванні всіх видів синонімів в проаналізованих творах відіграє контекст. В 20-30-ті роки під впливом соціальних процесів розширилась сфера синонімічності деяких лексичних одиниць. Як одну з особливостей лексичної синонімії в художніх творах цього часу можна виділити активне поєднання в межах ряду, найближчого контексту синхронічних та діахронічних елементів. Зживання синонімів у текстах, які аналізуються, має свої особливості, пов'язані з жанром творів та ідіостилем письменників. Однією з таких особливостей є активне використання контекстуальних синонімів. Виникнення синонімічних відношень у групі контекстуальних синонімів пов'язано із зміною семантичної структури слова та проявом асоціативних зв'язків між лексичними одиницями. Сфера індивідуального використання синонімів є одним з елементів структури мовної особистості, в ній знаходять своє відображення особливості мовленнєво-розумової діяльності носіїв мови.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. К вопросу о функциях семантико-стилистических синонимов в художественной прозе // Творча спадщина М. М. Коцюбинського і сучасний літературний процес: Тези міжвузівської науково-практичної конференції. - Одеса, 1989. - С. 137-138.
2. Некоторые аспекты лингвистического толкования повести А. Платонова "Котлован" в школьном изучении // Актуальные вопросы изучения в вузе курса методики преподавания языка и литературы в школе: Тезисы Республиканской научно-практической конференции. - Нежин, 1990. - С. 67.
3. Некоторые аспекты анализа художественного произведения в связи с изучением синонимов // Актуальные проблемы перестройки и усовершенствования учебно-воспитательного процесса в педвузе и школе: Тезисы научно-практической конференции. - Кировоград, 1990. - С. 49-52.
4. Функциональный аспект стилистической синонимии в языке художественной литературы 20-30-х годов // Актуальные проблемы лексикологии: Тезисы научно-практической конференции. - Даугавпилс, 1990. - С. 47-48.
5. Использование произведений писателей-сатириков 20-30-х годов при изучении лексической синонимии русского языка // Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки та культури: Тези Республіканської науково-практичної конференції. - Рівне, 1991. - С. 67-68.

6. Лингвистические особенности рассказа И.Ильфа и Е.Петрова "Разговоры за чайным столом" // Твори для дітей і про дітей у вітчизняній і зарубіжній літературі: Тези міжвузівської науково-практичної конференції. - Одеса, 1991. - С.99-100.

7. Прагматический аспект актуализации лексических значений слов на уровне речевой синонимии // Приоритетні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи: Тези науково-практичної конференції молодих вчених. - Кіровоград, 1991. - С.69-71.

8. Использование образных свойств многозначных слов-синонимов в художественной речи // Актуальные проблемы русского языкознания. - Кіровоград, 1992. - С.69-71.

470431

AB 26.50

AB 26.505